

The Armenian Manuscript No. 20 of the Church of Nicosia, Cyprus.

By Dr. M. A. van den Oudenrijn O. P. Fribourg, Switzerland.

The distinguished armenologist Mr. Frédéric Macler, in his *Ile de Chypre, Notices de manuscrits arméniens*¹, Paris 1923, mentions, on p. 12, a manuscript, belonging to the Armenian Church of Nicosia, referred to as "No. 20, Thomas d'Aquin, écrit avant 1418 J.-C.". In a note on the same page he says: "Il s'agit vraisemblablement de la *Somme Théologique*, qui a été traduite au XIVe siècle. Ce manuscrit serait contemporain du no. 134 des mss. arméniens de la Bibliothèque nationale de Paris. Une traduction de la *Somme* de Thomas d'Aquin est due à Jean d'Erznka, lors du séjour que celui-ci fit en Cilicie; cfr. A. Tchobanian, *Les trouvères arméniens...* (Paris 1906), p. 84²."

Some years afterwards, by the kindness of His Grace the Armenian Archbishop of Cyprus, the Most Reverend B. Saradjian, I had an opportunity to examine this manuscript. Judging from the note of Mr. Macler, I expected it to be a fairly early copy of some subdivision of the Third Part of St. Thomas Aquinas' *Summa Theologica*, but I soon realized that I was mistaken. The notes on the Armenian manuscripts of the island of Cyprus, published by Macler, are based on a statement of the Rev. Dr. Srovbê Samouêlean, who must have been influenced about the contents of this codex by a note "Թումայի Ազունացոյ" in modern handwriting, which is found at the foot of fol. 1 a. But this note holds good only for the treatise on fol. 64 a—109 b, as we shall see. And even this treatise is not a part of the *Summa Theologica*. It is an Armenian adaptation of some of St. Thomas' commentaries on the fourth *Liber Sententiarum* of Petrus Lombardus, which are known to exist in se-

veral other Armenian manuscripts³. Besides the date "avant 1418 J.-C." seems doubtful. It is taken from the beginning of a list of books on fol. 160 b, which, indeed, bears the date "October 25th 1418". But the handwriting seems to be considerably later. This list may have been copied, I should venture to say in the seventeenth or eighteenth century, from some prior catalogue, and it does not seem of any real use to fix the age of the manuscript, in which it is found. Some parts of the codex might be as old as the given date or even older. So, for instance, fol. 64 a—66 a, which show a fairly regular *bolorgir*. But most other parts, written in *nôtrgir* and *selagir*, are certainly later than the first half of the fifteenth century.

The size of the manuscript is 218 × 147 mm. It has 168 paper folios, which are not numbered. It is bound in boards of wood and brown leather. The handwriting usually covers the whole of each page, but fol. 144 a—145 a are written in two columns. Fol. 83 a and fol. 168 b are left blank. In the first and second treatise some titles of chapters or paragraphs are in red ink. Red initials also are found here and there. On several folios, we find names of persons who may have been possessors of this manuscript and similar notes; on fol. 76 b *Թաղէոս*; on fol. 123 a: *Շնորհազարդ եպիսկոպոս*; on fol. 159 b we find the note: *Քաղաք Կիպրոսի մեծապատիւ առաջնորդ տէրն Դիոնէսիոս եպիսկոպոս*⁴ on fol. 160 a we read: 1818 ի հայրապետութեան սրբոյ էջմիածնի տեառն եփրեմ⁵, երուսաղէմ թէոզորոս կոստանդնուպոլս (sic) քաղաքն: Fol. 117 b shows the *yişatakaran* of one of the scribes, but without date: *Քրիստոս, որդի Աստուծոյ՝ աստուած ճշմարիտ՝ ողորմեայ բարձրամեղ զբնի մեծուար (?), սուտանուն Սարկաւազի, եւ թո՛ղ զանթիւ զմեղս իմ, զոր յանցեաց ի մանդութենէ (sic) իմէ ցարդ եւս, զի զին եմ... [ան]արատ արեանդ քո: "Christ, Son of*

³ See *Eine armenische Übersetzung der Summa Theologica des hl. Thomas im 14. Jahrhundert, Divus Thomas*, 1930 (VIII), p. 276—277, and more especially note 91 on p. 277—278.

⁴ This Armenian bishop is mentioned as residing on the island of Cyprus in 1817; afterwards he left for Beyrouth, where he gave allegiance to protestantism; cp. Macler, *Ile de Chypre*, p. LIX.

⁵ *Katolikos of Éjmiacin* 1809—1831.

¹ Extrait de la Revue de l'Orient Chrétien, 3me Série. T. III (XXIII), Nos. 1 et 2 (1922—1923). The separate edition has LX + 35 pages.

² The Third Part of the *Summa* was translated into Armenian, not by *Yovhannès Erznkaci* in Cilicia, but by *Yakobos Targman* and *Petros Aragonaci* in the convent of *Qrnay* in Eastern Armenia.

God, true God, have mercy upon the great sinner, the scribe *Mecpar*⁶, unworthy of the title of a deacon; and forgive the sins I have committed ever since my childhood and until now, because I was bought... with thy immaculate blood." Some fascicles of older date, which had been found incomplete or mutilated, seem to have been more or less completed by later writers, before they were incorporated into this book. So, for instance, we distinguish a later hand on fol. 145 b and fol. 160 a, while the folios between seem to be of earlier date. The writing of the first treatise (fol. 1 a—63 a) shows several different hands. The scribe, who started this copy, left spaces here and there for such words or lines as he could not decipher in the exemplar. Another man filled these gaps where he could, but some remained. Between fol 47 b and 48 a one or more folios seem missing. Moreover, this treatise seems incomplete at the end. The list of chapters of the second treatise (fol. 64 a—66 a) is not of the same scribe, who wrote the text. After this second treatise, from fol. 110 a to the end, the codex contains a collection of miscellaneous matters, most of them short notes and extracts on various subjects.

These are the matters, contained in the manuscript:

1. — Fol. 1 a—63 a: A treatise on Catholic Faith in general and Christology in particular. The first line, which must have contained the title, is faded and utterly illegible⁷. *Incipit*: ...[Նախ զիտե]լի է՝ զի հաւատն ունի չորեքտան աստիճան[ս]... հաւատոյն: Առաջին աստիճան է... Բ. հաւատոյն: Առաջին զանձն [որտա] զանձն հօր, Գ. հաւատալ զանձն [որդի], Դ. հաւատալ զանձն հոգոյն սրբոյ: "[First to be known] is, that the Creed has fourteen articles... of faith. The first article is... 2. to believe in the person of the Father; 3. to believe in the person [of the Son]; 4. to believe in the person of the Holy Ghost." *Explicit*: Վասն այսորիկ ներգործութիւնք մարդկան բնութեան ի Քրիստոս ունէր ինչ զորութիւն յաստուածան ներգործութեանն. Վասն այսորիկ ասէ սուրբն Դիոնէսիոս ի նամակս առ ագիոս թէ Քրիստոս ի վեր քան

⁶ Or perhaps "Mecparon"?
⁷ But see under No. 4.

զմարդկան ներգործէր զայն ինչ, որ մարդոյն էր: Քանզի՝ հաստատել ի բորոսն, մարդկան ներգործութեանցն էր, իսկ [բժշկել?] բորոսին էր գործ աստուածան, եւ այլ այսպիսիք: "This is, why the operations of human nature in Christ had something of the power of the divine working. Therefore St. Dionysius says in the letters to *Agios*, that Christ, operated human things in a superhuman manner⁸. As touching the leper was one of the human operations, but [healing?] the leper was a divine work; and more things of the same kind."

2. Fol. 63 a (on the margin): The prayer of St. Nersès Šnorhali, Աղաթք Ներսիսի Հասոյ կաթողիկոսի, commonly called "աղթք իւրաքանչիւր անձին հաւատացելոյ ի Քրիստոս". The text starts on fol. 63 b: Հաւատով խոստովանիմ, եւս, and is continued on fol. 66 b, 99 b, 109 b, 137 b and 138 a, in a very rude and unskilled handwriting.

3. — Fol. 64 a—109 b: The second treatise, being "The Book of *Fra Touma*"⁹, questions and answers on Baptism, on the Eucharist and on the Sacraments of the Old Law. First, on fol. 64 a—66 a, a list of chapters. Beginning of the list: *Խնդրի թէ մկրտութիւն յովհաննու խորհուրդ էր*: "The question is proposed whether the baptism of John was a sacrament." End of the list: *Թէ այժմ պատիմք յօրինական ինչ իրացն պահել: "Whether we are bound now, to observe something of the observances of the (old) law." First part: On Baptism, fol. 67 a—82 b. Incipit: Խնդրի թէ մկրտութիւն յովհաննու խորհուրդ էր: Պատասխանի. Ասեմ թէ մկրտութիւն յովհաննու կերպիւ ինչ խորհուրդ (sic) էր: "The question proposed is, whether John's baptism was a sacrament. Answer: I say that John's baptism, in a way, was a sacrament." Second part: On the Eucharist, fol. 83 a—100 a. Third part: On the sacraments of the Old Law, and on circumcision in particular, fol. 100 b—109 b. *Explicit*: Պօղոս հրաման տայր թէ կերայք զամենայն, որ ինչ ի սպանդանոցի վաճառի, բայց՝ եթէ*

⁸ The end of the fourth letter of Pseudo-Dionysius Areopagita to *Gajos* must be meant here.
⁹ We take this title from fol. 65 a: Յանկ Յրաթումաի գրոցն:

[նորոգել էր] "Who says that the Divinity on the cross was only man, be excommunicated. Who says, that Christ ate or drank as man does. And who says, that He was subject to trances, [be excommunicated]. And who says of Christ, that His nature [is] two[fold... be excommunicated].

20. — Fol. 160 b—161 a: A list of 29 books, dated October 25th 945. The writing would seem to me of later date, as stated above. Title of the list: Ի թուականս Պպի Ի Տոկոսերերի Իճն, Ի յանուն աստուծոյ, զերբ որ կայ ինձ այսչափ.

Ա. Մէկ աւետարան մի:

Բ. Մէկ աւետարանի մեկնիչ Յոհան Գլխոյն Անանին: A commentary on the four Gospels was attributed to Anania Sanahneçi; cp. Sukias Somal, Quadro della storia letteraria, p. 73.

Գ. Մէկ նաւոր Նարեկ մի: The well-known and often printed prayerbook of St. Grigor Narekaci, in notrigir or cursive writing. Perhaps this same manuscript is still preserved at Nicosia; cp. No. 45 in the list of F. Macler, Ile de Chypre, p. 21.

Դ. Մէկ նաւոր Նամաւս մի, առանց կող: (Նամաւս = Νόμος, a work on canon or civil law?).

Ե. Մէկ մեծ Կանոնք վարդապետին տված (?):

Զ. Մէկ այլ Նամաւս, միջակգրի, ցանկն Ի վերջին:

Է. Մէկ այլ Պրոկլի զիւղոսի: The Στοιχείωσις θεολογική of Proklos has been translated in 1248 from the Georgian into Armenian; cp. Y. Tašean, Մատենադրական մանր ուսումնասիրութիւնք, I, p. 28—29.

Ը. Մէկ Կիւրղի պարագմանց, նաւոր-գիր, Մեղրիսեթ: Perhaps No. 36 of the list of Macler, Ile de Chypre, p. 28. — The Պարագմունք of St. Cyril of Alexandria (Σχόλια περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μ. νογενοῦς) were quoted frequently in the christological controversies of the 14th and 15th centuries in Armenia, and even later. The Armenian translation, with an extensive commentary by Grigor Tatēwaci, was printed at Constantinople in 1717. It was edited together with an English translation by F. C. Conybeare, The Armenian Version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia

on the Incarnation and Epistle on Easter, London 1907.

Թ. Մէկ Հաւաքմունք, իմ գրած է:

Ճ. Մէկ Արտաքին (= ἔξω σοφία, philosophy), Սահմանք (very probably the "Definitions" of Dawit Anyal) եւ Սոկրատ եւ Պէրիարմէն[իւս] (= Aristotle, Περὶ ἐρμηνείας).

ՃԱ. Մէկ Սաղմոսի մեկնիչ ընդ Կանոնի վարդանա (Vardan Arewelçi):

ՃԲ. Մէկ Աւետարանի մեկնիչ Յոհաննու Տողովածու (?): Վարդանա դասի:

ՃԳ. Մէկ Երգերգոցի մեկնիչ Նարեկա Գրիգորի: This commentary on the Song of Songs has been edited by the Mechitharists of S. Lazzaro, Venice 1789.

ՃԴ. Մէկ Բարդիբք եւ Գրչութեան խրատ, Ի մի: May be works of Gëorg Vardapet; cp. ms. No. 337 of the Mechitharist Library in Vienna, Tašean, Յուցակ, p. 783 b.

[Fol. 161 a.] ՃԵ. Մէկ Քարոզիչք, ախթարմի է: If the term ախթարմի = ախթարմայ or աղթարմայ means Roman Catholic, as is not unfrequently the case, the Քարոզիչք of Bishop Bartholomew O. P. of Marāgha (14th century) may be meant.

ՃԶ. Մէկ Կանոնք¹² ծաթ գիր: On the "Cat" or „Cayf" cp. Ališan, Հայպատում, II, p. 552—553. They were Armenians united with the Greek church of Constantinople.

ՃԷ. Մէկ փոքրիկ Նարեկա Լուծմունք: A Commentary on the "Narek" by Yakobos Nalean, then patriarch of the Armenians at Constantinople, was printed there in 1745; another, by the Mechitharist Gabriel Awetiqean, at Venice in 1801. But commentaries of earlier date are known to exist. Two famous authors, Nersēs Lambronaci and Sargis the Vardapet (or: Sargis Mekniç) are said to have explained the "Narek" already in the twelfth century.

ՃԸ. Գրիգորի Նիւսացոյ Կազմութեանց: Either S. Gregory of Nyssa's treatise Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, or the treatise Περὶ φύσεως ἀνθρώπου by bishop Nemesios of Emesa. Both treatises have been translated into Armenian under the name of St. Gregory of Nyssa. Cp. Y. Tašean, Մատենադրական ուսումնասիրութիւնք, I, p. 1—22, and

¹² Corrected from Կանոնա.

the same author's Katalog der Armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien (German part), p. 171—172.

ՃԹ. Մէկ զեղեցիկ Հաւաքմունք աւետարանաց:

ՃԻ. Մէկ Մեկնիչ արարածոց Եփրեմի: The Armenian version of St. Ephrem's commentary on the Book of Genesis was printed in the first volume of his works, edited by the Venetian Mechitharists, S. Lazzaro 1836.

ԻԱ. Մէկ Ղուկասու մեկնիչ, կրկին, Իգնատիոսի եւ Կիւրղի: The commentary on the gospel of St. Luke by Ignatios, Vardapet of the Black Mountain (12th century) was printed at Constantinople in 1735 and again in 1824. The homilies of St. Cyril of Alexandria on the same gospel are known, partly in greek, and chiefly in a syriac version; cp. O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, IV, p. 42—43.

ԻԲ. Մէկ այլ Իմաստասիրական Պրոկլի:

ԻԳ. Մէկ մեծ Արարածոց մեկնիչ դասի Տողած վ[ա]րդ[ա]ն վ[արդա]պ[ետ]ի[ն]: Probably Vardan Arewelçi.

ԻԴ. Մէկ Ազրուանից գաւազանք: A list of the spiritual and secular chiefs of the Ałouans is given as appendix to the historical work of Vardan the Vardapet in the manuscript "Borg. Arm. 30" of the Vatican library.

ԻԵ. Մէկ Եւսեբի գաւազանք, մաղաղթ ձեռնագիր: Probably the Χρονικοὶ κανόνες, or an extract of this work. The Armenian translation of this work of Eusebius was edited in 2 volumes by Mkrtiç Avgereanc, S. Lazzaro, Venice 1818; a Latin version by Yovhannēs Zôhrap and Angelo Mai, in the same year at Milan.

ԻԶ. Մէկ Լուծմունք իմաստասիրաց Պերիմեն (sic; read: Պերիարմէնիսի): a number of commentaries on this work of Aristotle are known to exist in various Armenian manuscripts).

ԻԷ. Մէկ մեծ Քարոզիչք, լաւ:

ԻԸ. Մէկ այլ փոքր նաւտ եւ Փոսանկ Ի թուխտան:

ԻԹ. Մէկ Հարցմանց: Probably the work of Grigor Tatēwaci known as Գիրք Հարցմանց, and printed under this title at Constantinople, 1729.

21. — Fol. 161 b—164 b: Extracts on philosophical and theological matters: on the cause of the generation of man; on the definition of spirit; on the proprieties of the angels, etc.

22. — Fol. 165 a—168 a: Some more extracts, written by another hand: on creation; on the movement of heaven and its different spheres; on the 4 elements and their qualities, etc.

ԹԻՓՂԻՍԻ ՀՅՅԿԸԿԸՆ ՊԸՆԹԻՈՆՆԵՐՈՒՄ

(Շարունակութիւն):

ԳԵՈՐԳ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Հրապարակախօս: Թիֆլիսի ոսմկալար կուսակցութեան նախագահը եւ քաղաքային դումայի անդամ: Երկար տարիներ Թիֆլիսում խմբագրում է եւ հրատարակում «Նոր տեսութիւն» ուղեւորէն թերթը եւ միաժամանակ ակտիւ կերպով աշխատում Մոսկուայի ժողովուրդին: Թումանեանին է պատկանում Թիֆլիսում բարձրագոյն դպրոց (Պօլիտէխնիկում) բանալու առաջին զաղափարն ու նախաձեռնութիւնը:

Թաղուած է Նոյեմբերի 2-ին զերեզմանատանը՝ Եկեղեցու մօտ:

ԳԵՐԱՍԱՆ ԱՄԻՐԱՆ ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ (1848—1913)

Յիշում էք Կակուլին, Սունդուկեանի «Պէպօ»ի դարդիմանդ հերոսին: Ընկերասէր, ժիր, կենսուրախ, սրամիտ «ախպէր տղի համար գլուխը հիդ գրած» ազնիւ ու սրտացաւ Կակուլին, մի կինտօ, որն իր մաքուր զգացումներով ու պարզասիրտ լոթիութեամբ վարակում է ձեզ եւ արտասուք խլում ձեր աչքերից:

Այդպէս էր եւ Մանդիմեան — Կակուլին: Քառասուն տարի շարունակ նա Թիֆլիսի հայ թատրոնի բեմի վրայ կերտեց Կակուլին, քառասուն տարի ապրեց եւ շնչեց կինտօյի հարազատ սյդ տիպով: Ահա թէ ինչու Մանդիմեանի անունը սերտ կերպով կապուած է Կակուլու հետ:

Կակուլի — դա Ամիրան Մանդիմեանն է: